

"Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты"
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі

Scientific Journal

"CENTRAL ASIAN COURIER"

"ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КУРЬЕРІ"

ғылыми журнал

Научный журнал

"ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ КУРЬЕР"

2 № 2 (2026)

EDITOR-IN-CHIEF

Zhumatay Samat — General Director of the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

Azmukhanova Aiman — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan).

Deputy Editor-in-Chief:

Cherepanov Konstantin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of the History of Kazakhstan in the 20th Century at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

Abazov Rafis — PhD, Adjunct Professor, Columbia University; Vice-Rector for International Cooperation, Kazakh National Agrarian Research University; Director, Institute for Green and Sustainable Development; Coordinator, MBA Program.

Abdyrakhmanov Tolobek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhusup Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyz Republic, Bishkek).

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Auanasova Alima — Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University.

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Dzhumashev Askar — Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of History at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities – Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Ismagulov Orazak — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, general Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Karasayev Gani — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana.

Kokebayeva Gulzhaukhar — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Istanbul, Turkey).

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter).

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Shaydullaev Shapulat — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the History of Uzbekistan at Termez State University.

Shinji Kato — PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Japan.

Turdaliev Cholpon — Doctor of Historical Sciences, Professor at the American University of Central Asia.

Werner Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university (USA).

Zhomart Simtikov — Candidate of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines at Abai Kazakh National Pedagogical University.

EXECUTIVE EDITOR

Tashbaeva Kadicha — Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology at the B. Dzhangerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

ACADEMIC EDITOR

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

Mukanova Gulnar — Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Astana Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek — Master's degree, staff member of the Institute of the History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

БАС РЕДАКТОР

Жұматайұлы Самат — Қазақстан және Орталық Азия тарихы институтының бас директоры (Қазақстан).

Азмұханова Айман Махсотқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

Бас редактордың орынбасары:

Черепанов Константин Владимирович — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Абазов Рафис Фанисұлы — PhD, Колумбия университетінің адъюнкт-профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, Жасыл және тұрақты даму институтының директоры, МВА бағдарламасының үйлестірушісі.

Абдырахманов Толобек Әбілұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғыз Республикасы, Бішкек).

Ауанасова Әлима Мүсірқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті, (АҚШ).

Джумашев Аскар Мамбетович — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар зерттеу институтының Тарих бөлімі меңгерушісі.

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры.

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан).

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас директоры (Қазақстан).

Қарасаев Ғани Мұқашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ.

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Әшірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия, Стамбул қ.).

Оутрам Алан — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер).

Симтиков Жомарт Құдайбергенұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Астана, Қазақстан).

Турдалиева Чолпон Жапарбекқызы — тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азиядағы Американ университетінің профессоры.

Шайдуллаев Шапулат — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Термез мемлекеттік университетінің Өзбекстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.

Шинджи Като — PhD, Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандарқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Б. Жамгерчинов атындағы Тарих, археология және этнология институтының археология бөлімінің меңгерушісі.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Өтегенов Марат Зеннатұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері.

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Агзам Райымбек Рабекулы — магистр, Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институтының қызметкері (Қазақстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Жуматай Самат — Генеральный директор Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан)

Азмуханова Айман Махсотовна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора:

Черепанов Константин Владимирович — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом истории Казахстана XX века Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. КН МНВО РК (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абазов Рафис Фанисович — PhD, адъюнкт-профессор Колумбийского университета, проректор по международному сотрудничеству Казахского национального аграрного исследовательского университета, директор Института зеленого и устойчивого развития, координатор программы МВА.

Абдырахманов Толобек Абилович — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызский государственный университет им. Жусупа Баласагына (Кыргызская Республика, г. Бишкек).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Институт истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Ауанасова Алима Мусировна — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Вернер Синтия (Werner Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США).

Джумаев Аскар Мамбетович — доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук (Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан).

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Карасаев Гани Мукашевич — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана.

Като Синдзи (Shinji Kato) — PhD, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция, г. Стамбул).

Оутрам Алан — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер).

Симтиков Жомарт Кудайбергенович — кандидат исторических наук, доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна — доктор исторических наук, профессор Американского университета в Центральной Азии.

Шайдуллаев Шапулат — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Узбекистана Термезского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандаровна — кандидат исторических наук, Заведующая отделом археологии Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики.

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Утегенов Марат Зеннатович — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова».

Муканова Гюльнар Кайроллиновна — кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, сотрудник Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 297-307, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.45
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_297-307

I. ZHANSUGUROV AND THE 1916 NATIONAL LIBERATION UPRISING IN ZHETYSU

Santayeva K^{1*}

¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov

(Taldykorgan, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, associate professor (docent)

 <https://orcid.org/0000-0003-2010-8361>. E-mail: samgat_aneka@mail.ru

Abstract. The article comprehensively examines the historical significance of the previously unpublished and pioneering work titled "Zhetysu 1730-1916" by the prominent national poet Ilyas Zhansugurov, alongside the causes and consequences of the 1916 national liberation uprising. The purpose of the article is to determine the significance of Ilyas Zhansugurov's work "Zhetysu 1730-1916" in researching the 1916 national liberation uprising. Research materials include the original manuscript of "Zhetysu 1730-1916" and historical studies related to the 1916 national liberation uprising. The relevance of the topic lies in the fact that the summer of 2026 marks the 110th anniversary of the 1916 national liberation movement across Kazakhstan, particularly in the Zhetysu region, which served as one of the major hotbeds of the rebellion. Concurrently, the Republic of Kazakhstan celebrates the 35th anniversary of its independence. To comprehend the value of Kazakhstan's independence, ensure that future generations firmly hold the reins of sovereignty, shape historical consciousness among youth from today, and raise them in a patriotic spirit, it is crucial to systematically study the history of national liberation movements and the struggles of our ancestors who dreamed of freedom.

The article is written based on the scientific principles of historicism, consistency, objectivity, and logical analysis. As a result, it was established that Zhansugurov's work highlights the colonization process from 1730 to 1916, land confiscation, and taxation policies as the primary causes of the uprising, while the 1916 national liberation movement itself is depicted as the pinnacle of the awakening of national consciousness. The research findings can be effectively utilized in higher education institutions for courses in the History of Kazakhstan, Literary Studies, and the History of National Liberation Movements.

Keywords: Zhetysu, nation, uprising, colonialism, political freedom.

For citation: Santayeva K. I. Zhansugurov and the 1916 national liberation uprising in zhetysu // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 297-307. (In Kaz.). DOI DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_297-307

І.ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ ЖЕТІСУДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС

Сантаева К.Т.^{1*}

¹ І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Талдықорған, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-2010-8361>. E-mail: samgat_aneka@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада халқымыздың құлагер ақыны Ілияс Жансүгіровтың бұрын соңды жарық көрмеген, тың еңбектерінің бірі «Жетісу 1730-1916» атты еңбегінің тарихи маңызы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің себеп салдары жан-жақты қарастырылады. Мақаланың мақсаты – Ілияс Жансүгіровтың «Жетісу 1730-1916» атты еңбегінің 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті зерттеуде қандай маңызы бар екендігін анықтау. Ізденіс материалы – «Жетісу 1730-1916» еңбегінің түпнұсқасы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихына байланысты зерттеулер. Тақырыптың өзектілігі – 2026 жылдың жаз айында бүкіл Қазақстанда оның ішінде көтерілістің ірі ошақтарының бірі болған Жетісу жеріндегі 1916 жылғы ұлт – азаттық қозғалысқа 110 жыл толады. Ал Қазақстан Республикасының өз тәуелсіздігін алғанына 35 жыл толады. Қазақстан тәуелсіздігінің қадыр-қасиетін түсіну үшін, егемендіктің тізгінін келер ұрпақ қолында нық ұстап отыру үшін, бүгіннен бастап жас ұрпақтың бойында тарихи сананы қалыптастырып, ұлтжандылық рухта тәрбиелеу үшін бабаларымыздың тәуелсіздікті арман еткен күрес жолындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын жүйелі зерттеу өзекті болып табылады. Мақаланы жазу барысында ғылыми таным әдісінің тарихилық, жүйелілік, объективтілік және логикалық принциптері басшылыққа алынады. Нәтижесінде І.Жансүгіровтың еңбегінде 1730 жылдан бастап 1916 жылға дейінгі отарлау процесі, жер тартып алу, салық саясаты көтерілістің негізгі себептері ретінде көрсетілгендігі, ал 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс ұлттық сананың оянуының шыңы ретінде баяндалғаны анықталды. Зерттеу нәтижелері Қазақстан тарихы, әдебиеттану, ұлт-азаттық қозғалыс тарихын ЖОО-да қолдануға болады.

Кілт сөздер: Жетісу, ұлт, көтеріліс, отаршылық, саяси бостандық.

Дәйексөз үшін: Сантаева К.Т. І. Жансүгіров және Жетісудағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 297-307 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_297-307

И. ЖАНСУГУРОВ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА В ЖЕТИСУ

Сантаева К.Т. ^{1*}

¹Жетысуский университет им. И. Жансугурова
(Талдыкорган, Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0003-2010-8361>. E-mail: samgat_aneka@mail.ru

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются историческое значение ранее не публиковавшегося, совершенно нового труда поэта Ильяса Жансугурова «Жетысу 1730-1916», а также причины и последствия национально-освободительного восстания 1916 года. Цель статьи — определить значение труда Ильяса Жансугурова «Жетысу 1730-1916» в исследовании национально-освободительного восстания 1916 года. Материал исследования — оригинал труда «Жетысу 1730-1916» и исследования, связанные с историей национально-освободительного восстания 1916 года. Актуальность темы заключается в том, что летом 2026 года исполняется 110 лет со дня национально-освободительного движения 1916 года в Казахстане, в том числе в Семиречье (Жетысу), которое стало одним из крупнейших очагов восстания. Кроме того, исполняется 35 лет со дня обретения Республикой Казахстан независимости. Для понимания ценности независимости Казахстана, укрепления суверенитета в руках будущих поколений, формирования исторического сознания у молодежи и воспитания их в духе патриотизма актуальным является систематическое изучение истории национально-освободительных движений и пути борьбы наших предков, мечтавших о свободе. В процессе написания статьи руководствуются принципами историзма,

системности, объективности и логики научного познания. В результате было установлено, что в труде И. Жансугурова процесс колонизации, начиная с 1730 по 1916 год, изъятие земель и налоговая политика указаны как основные причины восстания, а само национально-освободительное восстание 1916 года описывается как пик пробуждения национального самосознания. Результаты исследования могут быть использованы в высших учебных заведениях при изучении истории Казахстана, литературоведения и истории национально-освободительного движения.

Ключевые слова: Жетысу, нация, восстание, колониализм, политическая свобода

Для цитирования: Сантаева К.Т. И. Жансугуров и национально-освободительное восстание 1916 года в Жетысу // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. сс. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_297-307

Кіріспе. Халқымыздың құлагер ақыны Ілияс Жансүгіровтың бұрын соңды жарық көрмеген, тың еңбектерінің бірі 2001 жылы жарық көрген «Жетісу 1730-1916» атты еңбегі. Бұл еңбекке кірген қолжазбалар арап харпінде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған. Еңбекке ақынның өз қолымен жазып қалдырған өмірбаяны сонымен бірге «Жетісу өлкесін орыс алуы», «Ұзынағаш соғысы», «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында», «Қара бауыр» атты деректі шығармалары енген. Бұл еңбектің құндылығы бұрын бізге белгісіз болып келген 1916 жылғы Жетісу жеріндегі көтеріліс туралы көптеген тың мағұлымат алуға болады. Себебі кеңестік тарихнамада 1916 жылғы көтерілістің кейбір тұстары оның ішінде қазақ интеллигенцияның осы көтерілістің кейбір күрделі мәселелеріне байланысты тарихи көзқарастары бұрмаланып жазылып келді.

Мәселенің зерттелу деңгейіне келсек 1916 жылғы қазақ даласын қамтыған ұлт-азаттық қозғалыстың маңызды күрес ошақтарының бірі ретінде Жетісу өңіріндегі Жаркент, Верный, Лепсі, Қарқара уездеріндегі көтеріліс тарихы бұрын-соңды жеке зерттелінбей, қазақ даласындағы халық күресінің бір буыны ретінде зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде қарастырылғандықтан, оның тарихнамалық тамыры 1920 жылдың ортасынан қоғамдық баспасөз беттерінде басылған көтеріліс тақырыбына қатысты ғылыми ойлар мен естеліктерден бастау алады. Көп жылдық пікір сайыстардан кейін 1916 жылғы тарих бойынша тұжырымдама қабылданып, ол бес томдық «Қазақ ССР тарихында», Орта Азия республикаларының тарихы жөніндегі тиісті зерттеулерде көрсетілді [1]. Кеңес дәуірінің тарихшылары С.Д.Асфендияров [2], Б.С.Сүлейменов., В.Я.Басин [3] еңбектерінде 1916 жылғы көтеріліс жазылғанмен, ол марксистік-лениндік методология тұрғысынан, тар-таптық көзқараста жазылды. Соның салдарынан қазақ тарихының – ұлт-азаттық қозғалыстар, мемлекеттілік үшін күрес, жеке тұлғалардың өмір жолы сияқты іргелі мәселелер бұрмалауға ұшырады немесе мүлде айтылмады.

Тарихи оқиғаға ғылыми тұрғыдан объективті баға беру 1990 жылдан бастап еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейін қайта жанданды. Белгілі тарихшы ғалымдардың алғашқы мақалалары мен зерттеулері жарық көре бастады. Олар: академик Манаш Қозыбаев [4], Әбу Такенов [5], Кеңес Нұрпейсов [6], Мәмбет Қойгелдив [7], Талас Омарбеков., Шыңғыс Омарбеков [8], Қайдар Алдажұманов [9], Жанұзақ Қасымбаев [10] т.б. еңбектері және 1998 жылы жарық көрген «Қаһарлы 1916 жыл (құжаттар мен материалдар жинағы)» [11] да ерекше маңызға ие болды.

Ұзақ жылдар бойы теріс бағаланып келген, кеңестік кезеңде мүлде айтылмаған алаш қайраткерлерінің 1916 жылғы көтеріліс уақытындағы орны мен ролін айқындап, осы жылдардағы қазақ зиялыларының қоғамдық – саяси қызметіне ғылыми оң баға беруде академик К.Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» атты кітабы [12], сонымен бірге М.Қойгелдивтің «Алаш қозғалысы» атты [13] іргелі еңбектері маңызды орын алады.

Сонымен бірге біз қарастырып отырған халқымыздың құлагер ақыны Ілияс Жансүгіровтың бұрын соңды жарық көрмеген, тың еңбектерінің бірі 2001 жылы жарық көрген «Жетісу 1730-1916» атты еңбегінің маңызы зор [14]. І.Жансүгіров өз еңбегінде 1916

жылғы көтерілісті бұған дейін қазақ даласында болып келген Сырым Датұлы, Исатай-Махамбет, Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілістермен сабақтас екендігін айтады. Сонымен бірге бұл Жетісу жеріндегі көтерілістің шығу себептерін, сипатын сол кездегі шешімін таппаған өткір мәселелерді талдап көрсеткен. Онда: қазақ – қырғыз көтерілісінің түпкі ұраны, яғни мақсаты орыс билеуінен бір жола бұлқынып шығу. Ресей патшасының отарлау саясатынан құтылу еді. Бұл жайында еңбекте 1916 жылдың қозғалысы отбасының ұрыс-таласы емес. Жалпақ жұрт қатысқан, қара бұқара көпшілігімен жасаған саяси көтеріліс, езілген ұлттық езгіге қарсы қылған қимылы, жұртшылық көтерілісі. Көтерілісті тұңғыш туғызған, тыңнан шығарған майданға жігіт алу жарлығы емес. Орыс қазақ-қырғызды жаулап алғаннан шиеленіп келе жатқан неше түрлі шаруа, саясат, әлеумет, ел билеу, ұлт араларының қайшылықтары болып келеді. Ондай пісуі жеткен бітеу жараны сұғып алған біз «25 июнь жарлығы» болды делінген [14, 101 б.].

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында ғылыми таным әдісінің тарихилық, жүйелілік, объективтілік және логикалық принциптері басшылыққа алынады. Мақаланың методологиялық негізін анықтағанда біз зерттелініп отырған тарихи кезеңді мүмкіндігінше объективті тұрғыда айқындауға бағытталған жаңа тарихи көзқарас негізінде жазылған М.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, Ж.Қасымбаев, М.Қойгелдиев, Қ.Алдажұманов сияқты тағы басқада отандық тарихшыларымыздың ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбына қатысты ғылыми еңбектерінде айтылған ой-байламдар мен тұжырымдар басшылыққа алынады. Тарихилық принципіне сүйену нәтижесінде өткен ғасырдың басындағы қоғам, саясат, идеология және ұлт-азаттық қозғалыстардағы сабақтастық, ұқсастық мәселелерінің ішкі бірлігі мен байланысы ғылыми талдауға түседі. Жүйелілік принципіне сүйену нәтижесінде біз қарастырып отырған кезеңдегі көтерілістердің жетістіктері мен тарихи маңызы, оның қазақ ұлтты санасындағы тәуелсіздікке жету жолындағы тағылымы анықталады. Бұдан басқа зерттеу кезінде хронологиялық, салыстырмалы және тарихи типтік әдістер кеңінен қолданылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи шындық пен көркемдік танымды ұштастыруға мүмкіндік беретін пәнаралық (междисциплинарлық) тәсіл құрайды. Оқиганың хронологиялық жүйесі мен І. Жансүгіров шығармашылығындағы тарихи динамиканы зерделеу үшін тарихи-генетикалық әдіс басшылыққа алынды. Бұл әдіс 1916 жылғы көтерілістің әлеуметтік-саяси алғышарттары мен оның ақын дүниетанымына тигізген әсерін сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау.

1916 жылғы қазақ даласын қамтыған ұлт-азаттық қозғалыстың маңызды күрес ошақтарының бірі ретінде Жетісу өңіріндегі Жаркент, Верный, Лепсі, Қарқара уездеріндегі көтерілісті жеке қарастыру өзекті мәселе. Себебі, кеңестік дәуірдегі зерттеулерде бұл мәселе 1916 жылғы оқиғалар «көтеріліс» деп және сонымен бірге «азаттық қозғалыс» деп аталған. Бұнда «ұлт» сөзі мүлде жоқ. Түсіндірме сөздікте «көтеріліс – бүлік, ашу-ыза». Ал 1916 жылғы оқиғалар бүлік ашу-ыза аясына сыймайды. Ол шын мәнінде 1916 жылғы оқиға қазақ ұлтының империя құрамына кірген кезінен бастап бір күнде толастамаған ұлт-азаттық қозғалысының жаңа кезеңі болып табылады.

Шет елде жүріп большевиктер саясатын өткір сынға алып өз ойын батыл білдірген халқымыздың бір туар азаматы М.Шоқай өзінің 1931 жылы жазған «1916 жылғы ұлттық қозғалыс туралы большевиктердің өтірігі» атты мақаласында «16-шы жылғы көтеріліс Ресейге, орыстыққа қарсы ұлттық қозғалыс еді» деп бағалайды [15].

Ал І.Жансүгіров өз еңбегінде Жетісудағы көтерілістің болуына басты себепті Қазақстанда бұрыннан қалыптасқан үш мәселемен байланыстырады.

Бірінші: жер-су мәселесі, бір сөзбен «шаруа шатағы». Қазақ-қырғыз жерден айырылды. Ел кедейленді. Жалпақ жұрт қалаға малайланды. Қолындағы байлығы жоқ болса, ілгеріде күнелтерлік үмітті несібі, қонысы, арық-тоғаны, мекені болмаса, сансыз алым, пәре елді діңкелетті, жалпы бұқара енді оның үстіне 19-45-тің арасын майданға аламын дегенге шамасыз болса да бір қимылдамай қалуға (көтерілмей) лажсыз еді.

Екінші: ұлт мәселесінің нашарлығы. Орыс алғаннан қазақтың қара бұқарасымен санаспай жаулаумен келеді. Орыс ұлты өкімет әлпештеуінде болды. Қазақ «өгей» болды. Өкіметтің екі ұлтқа көзқарасы екі түрлі болды. Бірі «әкім», бірі «құл» сықылды болды. Оның үстіне бір-біріне тіршілігі жанаспайтын, бірін-бірі шаруа жүзінде, тіршілік таласында бірін-бірі алып, әлді жеумен, нашары жем болумен келді. Бірі-қала, бірі-дала. Бірі отырықшы, бірі көшпелі. Оның үстіне өкімет «орыстың жауы-қазақ-қырғыз» деп мылтық үлестірсе, тентегін тимаса, «өгей» елді «тентек» қып жылата берсе (күндердің) күнінде көтерілмеуге мүмкіндігі жоқ еді.

Үшінші: капиталдың салқыны қазақ аулына араласып, аулда тіршілік түрінің жіктелуі туа бастағандығы. 1916 жылығы көтеріліс патша өкіметінің құлауына да түрткі болды [14,101 б.].

Осы мәселені жан-жақты зерттеген белгілі ғалым тарихшы К.Нұрпейсов «Алаш һәм Алашорда» еңбегінде көтерілістің себептерін: отарлық езгінің күшеюі, халықты ата-қоныс жерінен айыру, салықтар мен алымдардың шексіз өсуі, патша үкіметі ондаған жылдар бойы жүргізіп келген жергілікті халықтарды орыстандыру саясатының немесе рухани отарлаудың күшеюі, халық бұқарасы жағдайының соғысқа байланысты күрт нашарлауы деп атап көрсеткен [12, 59 б.].

Осындай себептермен Қазақстанның барлық жерінде оның ішінде Жетісу жерінде көтеріліс кең құлаш жайды. «25 июнь жарлығы» елдің төбесінен түскендей болды. Бұл жарлықты жергілікті жердегі өкімет қызметкерлері де білмеді. Өкімет қызметкерлері бұл жарлыққа ресми жағынан қарап «сөзсіз атқаруға тиіс» деген «үлкен жарлық» есебінде қарады [14,103 б.].

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің куәгері болған Жетісулық Алаш қайраткері М.Тынышбаев патша үкіметінің қазақ даласындағы отаршылдық саясаты туралы белгілі мәлімдемесін (Его превосходительству господину Туркестанскому генерал-губернатору) еңбегінде жазып қалдырған. Онда М.Тынышбаевтың айтуы бойынша, 25 маусымдағы патша жарлығы Жетісу қалаларында 8 шілдеде белгілі болған дейді [17]. Ал І.Жансүгіровтың аталған еңбегінде: Жарлық Алматыға 1916 жылы 1 шілдеде келген. Жарлық келісімен «жандарал» Фольбаум басқаруында өкімет адамдарының тығыз кеңесі болып жарлықты «сөзсіз атқаруға кірісу керек» делінді.

Бұл еңбекте Жетісудан алынатын жігіт саны 43000 (қырық үш мың) жан. Белгілі ғалым тарихшы К.Нұрпейсовтың «Алаш һәм Алашорда» еңбегінде Жетісудан 87 мың адам алынбақ болды дейді [12, 616].

Нәтижелер.

«Жандарал» Фольбаум шілденің басында барлық жергілікті қазақ, қырғыз, дүңген, тараншы халықтарына жігіт алу туралы шыққан «патша ағзамының» ұлы жарлығын орындаудың керектігін айтып, жар салады. Бірақ жарлықты қалың бұқара түсінбеді. Көпшілік «қара жұмысқа алады екен» дегенге сенбеді. Көптің көкейіне дүние жүзін қанға шомылдырып жатқан қырғын соғыс елестеді. «Қара жұмыс» қан майдан көрінді. Көпшілік тарапынан «солдат алынбасын; патшаға тілегенінше алым беруге құлмыз; алда-жалда алына қалса, қолымызға жабдық беріп, казак-орыстай ат-тұрманды қылсын» деген ұсыныстар «ақылдасулар» бола бастады.

Бірақ жалпы жағдай қорқынышты күйінде қалды. Қытай шекарасына жақын отырған елдер пісіп келе жатқан астығын, мекенін тастап, жылжып көше бастады. Талай жақын елдер төмен ығысып қалың құм, Балқаш, Ақсу, Лепсі, Іле, Қаратал секілді құмды жерге ірге аударып, ел жинала бастады [14,106 б.].

Қазақстанның әр түрлі аудандарында пайда болған стихиялы қозғалыс бірте-бірте ұйымдасқан сипат ала бастады. Жетісудағы көтерісшілер басшылары-Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, Тоқаш Бокин, Әубәкір Жүнісов, Серікбай Қанаев, Монай және Мұқан Ұзақбаевтар т.б. болды. Жетісудағы көтеріліс тарихын үш кезеңге бөлуге болады: 1) шілде-стихиялық наразылық көрністер, 2) тамыз-оның қарулы көтеріліске ұласуы, 3) қыркүйек-қазан – көтерілістің біртіндеп бәсеңдеуі және жеңіліс табуы [17].

Бұл еңбекте Жетісудағы қазақ-қырғыздың көтерілісін басуға өкімет тарапынан жасалған іс-шараларда баяндалған. Көтеріліс болмай тұрып Жетісу жеріндегі орыс-казак әскерінің күші болған. Олар төмендегідей еді: Қапалда, Алматыда және Жаркентте бір-бір сақтық әскерінің дружинасы. Бұлардың әрқайсысында 885-тен бесатар бар еді. Бақтыда 221 мылтықпен бір рота және Аягөзде 55 мылтықпен бес қарауылдық команда бар еді. Лепсіде 90 мылтық, Пішпекте-194, Қарақолда-75, Нарында-75 мылтық бар еді және Пішпектің жергілікті командасында-24, Алматының жергілікті командасында 44 бесатар бар еді. Бұдан басқа Алматыдағы зеңбірек қоймасында 101 мылтық ... Сөйтіп өкімет қолындағы күштің ұзын саны 3736 еді [14,123 б]. Бұл әскерлер көтеріліс бола қалған жағдайда төмендегі іс-шараларды жүзеге асыруға тиіс болды. Олар:

- 1) Бақты, Жаркент, Қытай мен Қазақ астасып кетпес үшін шекарада күзет қылу.
- 2) штаттың пәтерін күзету (әсіресе Алматыдағы);
- 3) ат алуға облыс (бойынша) бөлінген 13 учаскідегі конвойлық қызыметін атқаруға - 175 солдат. Бұлардың бәрі лау міндетін;
- 4) орыс қалаларын сақтау;
- 5) жаза (карательный) отрядын жасау. Жаза отряды көбінесе жергілікті казак-орыс солдатынан жасалды [14,123 б].

Осы кезде Жетісу жерінде казак-орыс станциясымен 230-дан аса мұжық қаласы бар еді. Жетісудың әр жерінен көтеріліс басталды деп, «облыс соғыс халында» деп жарияланғанда Жетісу 17 учаскеге бөлінді. Әрбір учаскенің басында бір-бір комендант белгіленді. Олардың қолында белгілі мөлшерде әскер күші болды. Аягөзде, Бақтыда, Талдықорғанда, Ақсуда (Пішпек), Токпақта, Загорныйда (қырғыз), Қарқарада, Қырғызсайда (Жаркент), Қарақолда, Нарында және Зайтсу пикі мен Ұзынағашта учаскелік начальник пен приставтардың әрқайсыларында 15 аттыдан солдат болған. Бұлар ең керекті күш саналды.

Сонмен бірге, әр оязда да әскер қойылды. Олар: Лепсіде: Аягөзде -40, Бақтыда-50, Шұбарағашта 50 атты ратникаен және Бақтыда казак-орыс сотнясы (жүз). Қапалда: Ақсуда - 15, Қапалда-20, Алтынемелде 20 атты ратник. Жаркентте: Жаркент қаласында казак-орыстың бір жүзі, Қарқарада 40 атты ратник пен Нарында казак-орыс жүзі. Пішпекте: Пішпек қаласында 90 атты ратник. Алматыда: казак-орыс жүзі [14,124 б]. Бұл Жетісудағы алғашқы әскер күші еді, олар күзет жұмысын атқарды.

Жетісудағы қазақ-қырғыз көтерілісін қару күшімен, қаһармен басу үшін Түркістан генерал-губернаторы генерал-адъютант А.Н. Куропаткин «жандарал» Фольбаумға жасырын нұсқау берген. Онда қазақ-қырғыз көтерілісін баса отырып орыс халқының амандығын, мал жанын сақтап қалуға міндеттеген. Қазақты қазақтың қолымен қырғызуды ойластырған. Нұсқауда былай дейді: «Қазақ-қырғыз тәртіпсіздігін басуда Сіздің қайратыңыздың негізгі міндеті орыс халқының амандығын, мал-жанын сақтау болу керек. Осы ретте орыс халқын оқпен атылатын отты қарулармен және балта секілді қара қару жарақпен де тісінен тырнағына шейін жарақтандырыңыз. Ондай қаруланғандардың ондығын, жүздігін, дружинасын ұйымдастырыңыз. Ондай жасаққа онбасы, жүзбасы сайлауды халықтың өз қолына беріңіз. Запастың 3 жүздігін, казак-орыс, сарбазының 4 жүздігін жасауға ұлықсат қылам. Сарбаздардың жүздігін жасалған орнындағы күзетке қалдырыңыз. Барлық қалаларда, поселкелерде күндіз-түні қарулы қарауыл жасатыңыз. Тұтқиылдан шабуылға сақ болыңыз. Өртке қарсы қатты қимыл қылыңыз. Он мың соғысқан Оралдың Сергосының қайратын еске алыңыз. Қазақ-қырғыздың отпен атылатын оқты жабдығы азғантай-ақ шығар. Кейде шабуыл жасап жіберетін оңтай келіп қалса, құр қорғанумен қанағаттанбаңыз, 30-50 жігіт түнде шапса, талқанын шығарады. Зәресін алу керек. Телеграф, поштамен байланысты мықтаңыз. Олардың бұзылғанын түзеттіріңіз. Салт атпен шабуыл поштасын ұйымдастырыңыз, осы жылдағы астық та алынбай қалмасын. Егіндегі жұмысты тоқтатпаңыз. Қазақ-қырғыздардың тастап кеткен астығын жинатып, қазынаға құйдырыңыз. Жазалау жасақтары және орыстар ел талауда, атуда шегінен аса шығып кетпесін. Таланып алынған мал шашылып кетпесін, қазынанікіндей қатты бағыңыз. Дуан-дуандағы жасақтың жанында «полевой» сот жасауға ұлықсат етем. Ояздық начальниктердің және приставтардың қолындағы әскер конвойын

(айдаушы) күшейтіңіз, оларға қайда көтеріліс ушыққан жердің ауқымын әскер күшімен басуды тапсырыңыз. Барлық облыстардың көрші губернаторларымен қатынасты күшейтіңіз. Өз қарауыңызбен сөткесінде екі реттен кем қылмай, мені хабарландырып отырыңыз. Көтерілісшілермен күресті оңдау үшін облыстағы жергілікті халықтың ру, тұқым өзгешелігін пайдалануға тырысыңыз. Біздің сойылымызды соғатын қазақ-қырғыз толып жатыр. Оларды көтерілісшілерге қарсы ұстаңыз. Ішкі лай тұнғанша қазақ-қырғыздың Қытайға ауа көшіп жатқанына әзірге намыс қылмаңыз. Сізді қуаттандыру үшін толып жатқан әскер аттандырдым. Олар барып жеткенше қарсы қайратты қатты қылып, оларға және барлық ондағы орыс ұлына өзгеше басшылық етерсіз. Куропаткин. Тамыздың 11-і, 1916 жыл.

Енді өзге бір телеграммасында Куропаткин Фольбаумды қайрап келіп былай дейді: «Өзіңізді үлгі қылуға тырысыңыз. Бұдан 52 жыл бұрын өткен полковник Колпаковскийдің қимылын еске алыңыз. Ол осы күнгі Сіздің қолыңыздағы күштен әлдеқайда аз күшпен Алматыға шабатын қалың Қоқан қолына қарсы жүрегі айнымай шыққанын, Сіздің ұрысқалы отырған қазақ-қырғыздан ол уақыттағы Қоқан қолы әлдеқайда қарулы, жабдықты екенін, Колпаковский Қастек асуында оны талқандап жеңгендігін бір ойлап қойыңыз. Менің сұрауыммен майданнан Жетісуға казак-орыстың бір бригадасы және атты зеңбірегі жіберілді. Куропаткин». Әрине бұл нұсқаудан көретініміз Куропаткинге жергілікті қазақтың ұлттық мүддесінен көрі қазақ жеріне қоныстанған келімсектің, мұжықтың мүддесі жоғары тұрды.

Ал Куропаткиннің өзі Жетісуға Қазан айының ішінде келеді.

Жетісуда көтеріліс басталған кезде жоғарғылар қатты сасып тоқтаусыз телеграмма үстіне телеграмма беріп солдат, қару-жарақ сұратты. Осыған байланысты Жетісуда көтерілісті басуға Ташкеннен асығыс ретте әскерлер шықты. 1) подполковник Гейцегтің отряды; мұнда екі рота, екі зеңбірек, казак-орыстың бір жүздігі, 4 пулемет. Саперлар командасы, телефон, телеграф жабдығымен. Бұлар тамыздың 9-ында жүргізілді. 2) подполковник Алатырцевтің отряды: мұнда окшылардың 4 ротасы; бір зеңбірек; бір жүздік казак-орыс; саперлар командасы, 160 шалғыншы бар еді. Бұлар тамыздың 15-нде шықты. Осы екі отрядтың екеуі де Пішпек, Тоқпаққа жүргізілді; 3) капитан Бурныйдың отряды Скоблевтен Әндіжан арқылы Нарынға жүргізілді. Мұнда: окшылардың 3 ротасы, 4 пулемет, казак-орыстың жүздігі, 80 атты шалғыншы, саперлер командасы, екі тау зеңбірегі бар еді. Бұлар тамыздың 17-де шықты; 4) Орынбор-Семей арқылы Термізден Сібірдің 240 дружинасы 8 пулемет, 28 атты шалғыншымен (разведчик) жүргізілді. 7) Пішпектің өзінде екі ерікті атты дружина жасалды. Мұның бірі 200 кісілік орыс та, енді бірі 100 кісілік дүңген және 150 кісідей шенді мен қызыметтен босанған саркідір солдаттар еді.

Осындай қаруланған әскер тұрғанда қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов т.б. патшаның маусым жарлығына амал жоқ мойынсұнып, халыққа «қалыптасқан қиын ахуалды таразылай келе бейбіт халықты жақсы қаруланған патша үкіметінің жазалаушы әскеріне қарсы қойып қырып алмауды ойлап, халыққа патша жарлығына көңілдер деп ақыл айтуға мәжбүр болған» [8]. Осыншама бақайшағына дейін қаруланған әскердің қаһарынан қазақ халқы өз туған жерін, ата-қонысын, бала-шағасын тастап Қытайға қашуға мәжбүр болды. Қытайға қашқан қазақты жақсы өмір күтпеді. Бұл уақытта Түркістан генерал-губернаторы Құлжа, Шәушектегі орыс консулдарына, қытай ұлықтарына үріккен елді өткізбе деп хабарлап қойған еді. Қытайға барған қазақ ол жақтың азабын тартты. Жан сауғалаған қазақ Үрімші қаласына дейін жеткен [14,134 б].

Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда Жетісу өңірі Қытай елімен шекаралас болғандықтан 1916 жылы қыркүйек пен қазан айының басында Жетісу көтерілісшілері жеңіліс тауып, олардың айтарлықтай бөлігі күші басым жазалаушылармен табан тіресе шайқаса отырып, батыс Қытайдың Шыңжаң өлкесіне өтуге мәжбүр болды. Жетісу облысының жергілікті халқының төрттен бір бөлігі, яғни шамамен 300 000 адам Қытай жеріне қуып тасталынды. Жетісулық Алаш қайраткері М.Тынышбаевтың есебі бойынша, Жетісу облысына қарасты Алматы, Жаркент, Пішпек, Пржевальск уездеріндегі 44 болыс елде тұратын 47 мың 759 түтіннің 40 мың 250 түтіні Қытай асты [13,368 б] делінген.

Осылай 1916 жылдың ойраны қазақ халқына азап пен аштықты бірге ала келді. Бұл жайында белгілі демограф М.Тәтімовтың есебі бойынша 1916-1921 жылдар аралығында аштықтан қырылған және оққа ұшқан қазақтардың саны 800 мыңға, ал ата-мекенінен біржола көшіп кеткендердің саны 200 мыңға жеткен. Бұл сол тұстағы қазақ елінің шамамен бестен бірі еді [18].

Бұл жылдары Жетісудағы халықтың төрттен үші қазақ-қырғыз болды. Азапқа түскенде жергілікті қазақтар еді. І.Жансүгіровтың бұл еңбегінде 1915 жылғы Жетісудағы жан санағы берілген. Оны төмендегі кестеден көреміз [14,133 б]:

1915 жылғы Жетісудағы жан саны	1.223.000
Қазақ-қырғыз	883.000
Өзге ұлттар	343.000
Орыс	200.000
Тараншы	86.000
Дүнген	20.000
Өзбек	12.000
Татар	10.000
Басқалар	13.000

1916 жылғы көтерілістің өзіндік ерекшелігі өлкенің бірқатар аудандарында (негізінен, Қазақстанның оңтүстігінде және оңтүстік - шығысында) оған қазақтармен қатар қырғыз, ұйғыр, өзбек және басқада халықтар өкілдерінің де қатысуы болды. Кейбір шекаралас аудандарда көтеріліске шыққан қазақтармен қырғыздар патша жазалаушыларына қарсыласудың бірлескен аймақтарын ұйымдастырған (мысалы, Қарқара (Қазақстан) және Қарақол (Қырғызстан) ауданы, Әулиеата уезі (Қазақстан) және Пішпек уезінің (Қырғызстан) түйіскен жері [19].

І.Жансүгіровтың бұл еңбегінен 1912 жылғы Жетісудағы жер көлемі туралы көптеген мағұлыматтар алуға болады. 1912 жылдың санағы бойынша: Жетісу жерінің ауданы: Барлығы 353.000 шаршы шақырым. Оның ішінде құм-ортаң жерлер 72.000 ш/ш, су-көл 93.000 ш/ш, егіске жарамсыз далалы, таулы жер 170.000 ш/ш, егіске жарайтын жерлер 180.000 немесе 1.974.880 десе. 1916 жылғы көтеріліс қарсаңында Жетісуда қазақ жеріне салынған 100 орыс қаласы болған, оған алынған жер көлемі 4.200.000 десе. Жетісудың барлық ауданы тауы, шөлі, құмымен, суымен 33.000.000 десе. Мұның егістікке жарамдысы 5 процент. Жетісудың жергілікті қалқынан патша өкіметінің тартып алған жердің ұзын саны 3.963.000 десе. Ескі орыс қалаларының қолында 232.000 десе. Жаңадан салынған орыс қалаларының пайдасына берілген жерлер 1.750.000 десе. Казак-орыс және крестьян қолындағы егін егілетін жердің мөлшері 1.200.000 десе. Цифрларға қарағанда Жетісудағы жерлердің егіске қолайлы, сулы жердің кімнің қолында екенін ашық көреміз. Көшпелі қазақ халқының есебіндегі жерлердің барлығы дерлік егін шықпайтын, шықса су жетпейтін татыраң, шөлейт, тау-тас еді [14,134 б].

1916 жылғы көтеріліс басылғаннан кейін де жақсы жерлер келімсектердің қолында қала берді, көтеріліс кезіндегі шыққан орыс шығынының орынын толтыру үшін жер-жерде жәрдем комитеттері ұйымдастырылып, қазынадан ақша, киім, тамақ берілген, сонымен бірге бұрынғыданда бетер жер бөлініп берілді. Оған дәлел: 1916 жылы қазанның 16-сы күні Алматыда Түркістан генерал-губернаторы генерал-адъютант А.Н. Куропаткин шенеуниктер мәжілісін өткізіп Жетісуда көтерілістен кейін жер алу, жаңа үйез жасау сияқты бірқатар жоба жасаған. Бұл жобаны Петроградтағы жер министріне жіберіп бекіттіріп алған. Ол мәжілістің тоқтамын түгелімен осы аталған еңбекте көрсеткен. (Толықырақ қараңыз 89-102 бет) Бұл мәжілісте жергілікті қазақ-қырғыздың мүдесі қаралған жоқ, керісінше мәжіліске қатысқандар тек орыс шенеуниктері ғана болып жер аударылған қазақ-қырғыздың жерін орысқа алып беру мақсаты көзделді. Осы мақсатпен барлық Пішпек, Жаркент, Қарақол оязынан 37355 қазақ-қырғыз шаруасы (түтіні) 2 510361 десе жерден ажырап қоныс аударылуға ұйғарылды

[14,936]. Яғни мәжілісте қазақ-қырғыздан қанша жер алынбақ, қай жерге қандай халық отырғызылмақ болғаны жан-жақты баяндалған.

Кеңестік тарихнамада ұлт-азаттық қозғалыстың әлеуметтік негізі көтеріліс басшылығына таптық көзқарас тұрғысынан ұзақ уақыт бойы әдейі тарылтылып, олардың көсбашылары әлеуметтік жағынан төменгі топтардан шыққан деп көрсетіліп келді. Бұл орайда хандар, сардарбектер, бектер сайланған, яғни Шығыстың дәстүрлі басқару институттарын қалпына келтірген тарихи фактілер ескерусіз қалдырылды. Ал бүгінгі таңда ХҮІІІ-ХХ ғасырлардағы болған ұлт-азаттық қозғалыстардың басшылары хан тұқымының ұрпақтары, текті жерден шыққан би, батырлар, старшындар текті ұрпақтың адамдары болғаны ақиқат. Кеңестік тарихнамалық еңбектерде көтерілісшілердің әскери өнері және көтеріліске қатысушылар мен олардың көшбасшыларының тағдыры мүлде зерттелмеді. Осы тұрғыдан алғанда, Жетісу өңірінде сол бір ел басына қауіп төнген аласапыран заманда атқа қонып, халқының болашағы үшін күресіп, тер төккен азаматтар аз болған жоқ. Олар Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, Тоқаш Бокин, Әубәкір Жүнісов, Серікбай Қанаев, Монай және Мұқан Ұзақбаевтар және т.б. Бұлардан басқа бүгінгі күнге дейін белгісіз болып атты айтылмай келген сол бір күрделі кезеңде 1916-1917 жылдары өңірде ел ісіне бас көз болған Ыбырайым Жайнақов, Мырзахан Төлеубаев, Әбдіғапар Жанбосынов[20]. т.б. азаматтар болған. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу дәуіріндегі саяси маңызға ие болған Жетісу өңіріндегі Жаркент, Верный, Лепсі, Қарқара уездеріндегі халықтың бойында тарихи сананың серпілісі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде анық байқалды.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда өз тәуелсіздігі үшін ұзақ жылдар бойы жүргізген ерлік күресінің дәстүрінде тәрбиеленген қазақ халқы 1916 жылы ұлттық және саяси бостандық алу мақсатымен Ресей империясының езгісіне қарсы тұрды. Сондай-ақ 1916 жылғы көтеріліс патша үкіметінің отарлық саясатына бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстардың жалғасы еді. Ал І.Жансүгіровтың «Жетісу 1730-1916» атты еңбегі – Жетісу өңіріндегі қазақ халқының патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы күрес тарихын жүйелі баяндаған маңызды дереккөзі болып табылады. Автор 1730 жылдан бастап қазақ жерін тартып алу, әскери бекіністер салу, салық пен міндеткерліктің күшеюі халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын нашарлатқанын көрсетеді. Осы тарихи процестің заңды жалғасы ретінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қарастырылады. І.Жансүгіров бұл оқиғаны стихиялы бүлік деп емес, ұлттық сананың оянуы мен азаттыққа ұмтылыстың айқын көрнісі деп бағалайды. Сонымен І.Жансүгіровтың еңбегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихи алғышарттарын ашып, оны ұлт тарихындағы бетбұрыс оқиға ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Тұрсынов Х.Т., 1961 – Қазақ ССР тарихы, 3-т.А., 1982; Тұрсынов Х.Т. Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс. М.; 1961. – 250 б.
- Асфендияров С.Д., 1936 – Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. - Алма-Ата – Москва: Казкрайиздат, 1936. – 368 с.
- Сүлейменов Б.С., Басин В.Я., 1977 – Сүлейменов Б.С., Басин В.Я. Восстание 1916 года в Казахстане. Причины, характер, движущие силы. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 527 с.
- Қозыбаев М.Қ., 1992 – Қозыбаев М.Қ. 1916 жыл: Ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері // Қазақ әдебиеті. – 1992. 3 сәуір. – 3-5 бб.
- Такенов Ә., 1993 – Такенов Ә. Он алтыншы жылғы ойран // Қазақ тарихы. –1993. №3. – 52-57 бб.
- Нұрпейіс К., 2007 – Нұрпейіс К. Тарихи тұлғалар. – Алматы: 2007. – 376 б.
- Қойгелдиев М., 1995 – Қойгелдиев М. 1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары //Қазақ тарихы. – 1995. №2. – 35-39 бб.
- Омарбеков Т., Омарбеков Ш., 2004 – Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақ тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. –388 б.
- Алдажұманов Қ.С., 2006 – Алдажұманов Қ.С. 1916 жылғы көтеріліс және 30-жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін //Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс: тарихи оқиға жаңаша көзқарас. – Алматы. 2006. – 122 б.

- Қасымбаев Ж., 1995 – Қасымбаев Ж. 1916 жылғы көтеріліс А.Н.Куропаткиннің күнделіктерінде // Ақиқат. – 1995. №2. – 30-35 бб.
- Қаһарлы 1916 жыл (құжаттар мен материалдар жинағы). Грозный 1916-й год (сборник документов и материалов). – Алматы: Қазақстан, т 2, 1998. – 247 б.
- Нұрпейісов К., 1995 – Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б.
- Қойгелдиев М., 2021 – Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп», 2021. – 480 б.
- Жансүгіров І., 2001 – Жансүгіров І. Жетісу 1730-1916. – Алматы. 2001. – 178 б.
- Шоқай М., 1998 – 1916 жылғы ұлттық қозғалыс туралы большевиктердің өтірігі. // Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы. 1998. – 512 б.
- Тынышбаев М., 2001 – Тынышбаев М. Таңдамалы. Избранное. – Алматы. 2001. – 332 б.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы. 2002. – 768.
- Тәтімов М., 1993 – Тәтімов М. Қазақ әлемі. – Алматы. 1993. – 160 б.
- Қойгелдиев М., 1995 – 1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары // Қазақ тарихы. 1995. №2. – 35 б.
- Қойгелдиев М, Мырзатаева З., 2025 – Қойгелдиев М, Мырзатаева З. Әбдіғар хан Жанбосынұлы және оның әулеті: азаттық үшін күресте өткен өмір 1916-1931 жж. – Алматы. 2025. – 584 б.

References

- Tursynov Kh.T., 1982 – History of the Kazakh SSR, 3-vol.A., 1982; Tursynov Kh.T. The 1916 uprising in Central Asia and Kazakhstan. M.; 1961. – 250 p. (In Kaz.).
- Asfendiyarov S.D., 1936 – Asfendiyarov S.D. The National Liberation Uprising of 1916 in Kazakhstan. - Alma-Ata – Moscow: Kazkraiizdat, 1936. – 368 p. (In Russ.).
- Suleimenov B.S., Basin V.Ya., 1977 – Suleimenov B.S., Basin V.Ya. The Uprising of 1916 in Kazakhstan. Causes, character, driving forces. – Alma-Ata: Nauka, 1977. – 527 p. (In Russ.).
- Kozybayev M.K., 1992 – Kozybayev M.K. 1916: Some problems of the historiography of the national liberation revolution // Kazakh literature. – 1992. April 3. – pp. 3-5. (In Kaz.).
- Takenov A., 1993 – Takenov A. The devastation of the sixteenth year // Kazakh history. – 1993. №3. – pp. 52-57. (In Kaz.).
- Nurpeis K., 2007 – Nurpeis K. Historical figures. – Almaty: 2007. – 376 p. (In Kaz.).
- Koygeldiev M., 1995 – Koygeldiev M. The uprising of 1916 and the national intelligentsia // Kazakh history. – 1995. №2. – pp. 35-39. (In Kaz.).
- Omarbekov T., Omarbekov Sh., 2004 – Omarbekov T., Omarbekov Sh. A national approach to Kazakh history and historiography. – Almaty: Kazakh University, 2004. – 388 p. (In Kaz.).
- Aldazhumanov K.S., 2006 – Aldazhumanov K.S. The uprising of 1916 and political repression in Kazakhstan in the 30s // The uprising of 1916 in Kazakhstan: a new look at the historical event. – Almaty. 2006. – 122 p. (In Kaz.).
- Kasymbayev Zh., 1995 – Kasymbayev Zh. The 1916 uprising in the diaries of A.N. Kuropatkin // Akikat. – 1995. No. 2. – pp. 30-35. (In Kaz.).
- The fierce year of 1916 (collection of documents and materials). The terrible year of 1916 (collection of documents and materials). – Almaty: Kazakhstan, vol. 2, 1998. – 247 p. (In Kaz.).
- Nurpeisov K., 1995 – Nurpeisov K. Alash and Alashorda. – Almaty: «Atatek», 1995. – 256 p. (In Kaz.).
- Koygeldiev M., 2021 – Koygeldiev M. Alash movement. Volume one. Second edition, revised and supplemented. – Almaty: «School», 2021. – 480 p. (In Kaz.).
- Zhansugurov I., 2001 – Zhansugurov I. Zhetyysu 1730-1916. – Almaty. 2001. – 178 p. (In Kaz.).
- Shokai M., 1998 – The Bolsheviks' lie about the national movement of 1916. // Shokai M. Selection. – Almaty. 1998. – 512 p. (In Kaz.).
- Tynyshbayev M., 2001 – Tynyshbayev M. Selection. Selected. – Almaty. 2001. – 332 p. (In Kaz.).
- History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). Five volumes. Volume 3. – Almaty. 2002. – 768. (In Kaz.).
- Tatimov M., 1993 – Tatimov M. Kazakh world. – Almaty. 1993. – 160 p. (In Kaz.).
- Koygeldiev M., 1995 – Koygeldiev M. The uprising of 1916 and the national intelligentsia // Kazakh history. 1995. No. 2. – 35 p. (In Kaz.).
- Koygeldiev M, Myrzatayeva. Z., 2025 – Koygeldiev M, Myrzatayeva Z. Abdigapar Khan Zhanbosynovich and his family: a life spent in the struggle for freedom 1916-1931. – Almaty. 2025. – 584 p. (In Kaz.).

CONTENTS / МАЗМУНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Айтхожин К.К., Муканова Г.К., Бимаканова З.Ш. НАУЧНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ КОНСТИТУЦИИ РСФСР 1918 ГОДА, СЛУЖИВШЕЙ ОСНОВАНИЕМ МАССОВЫХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ	184
Атдаев С.Дж. КУЛЬ-БАТЫР-СЕРДАР	198
Эргашев Б.Э. МЕТОДОЛОГИЯ АНАЛИЗА ИСТОЧНИКОВ МАТЕРИАЛОВ КАНЦЕЛЯРИИ ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА	209
Эргашев С.М. ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ (1920-Е ГОДЫ)	219
Гадаев О.О. ЭТНИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ В ТУРКЕСТАНЕ	227
Imonov U.I. COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN EUROPEAN HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)	242
Калиева Б.Т., Калелова Ж.У. МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕ ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ	253
Холикулов Ш.Б., Жұматай С. ВОЗНИКНОВЕНИЕ НОТАРИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И КОНФЛИКТЫ В СОВРЕМЕННОМ ПРАВОВОМ ПОРЯДКЕ: ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ	262
Мейірманова Г.А., Баудиярова Қ.Б., Төлеубай А.Ғ. ҚАЗАҚСТАНДА МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ҚОРҒАУ МАМАНДЫҒЫН ДАЯРЛАУ МЕН ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ МӘСЕЛЕСІ	274
Omarova G.A. FORMATION AND TRANSFORMATION OF THE CITY OF ALMATY IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY	282
Сантаева К.Т. І. ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ ЖЕТІСУДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС	297
Сейітхан Ш. ЗАРДЫХАН ҚИНАЯТҰЛЫНЫҢ МОҢҒОЛИЯДА АТҚАРҒАН САЯСИ ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ	308
Темирханов Б., Муталиев М., Сайфунов Б. АББАСИ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, САЯСИ-ДІНИИ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚҰЛДЫРАУ ҮДЕРІСІ (VIII–XIII ғғ.)	324
Tergembay K., Toplu M., Mamankul A., Beisembayeva A. MEDIA REPRESENTATION OF HISTORICAL FIGURES ON THE YOUTUBE PLATFORM: A COMPARATIVE DISCOURSE ANALYSIS IN THE CONTEXT OF HISTORICAL MEMORY (KAZAKHSTAN AND TURKEY)	338
Ярматов О.Ш. СВЕДЕНИЯ О ВЛИЯНИИ ТАТАР НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ ТУРКЕСТАНА В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСТОЧНИКАХ	356
Zabun B., Kyrkymbekova A.T., Ilyas N. PARADIGMATIC FOUNDATIONS OF THE SPIRITUAL-MORAL IDENTITY OF THE INDIVIDUAL IN A MULTILEVEL SOCIAL ENVIRONMENT	367
Zhang E. THE SILK ROADS AND THE TIMURID EMPIRE: COMMERCIAL, DIPLOMATIC, AND CULTURAL DYNAMICS IN THE POST-MONGOL ERA (1370–1507)	385

Редакцияның мекен-жайы:

010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғ., 11/5
Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Scientific Journal “Central Asian courier” редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://sjcacourier.com/>
Тел.: +7 (776) 301-11-11 (Ұялы телефон)
+7 (775) 537-77-72 (whatsapp)

E-mail: hkca.kz@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2025 ж. 20 маусымда тіркеліп, № KZ20VPY00122471 куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.